

De aardbeving van Lissabon (1755-1756) en de receptie ervan in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik

door

KATRIEN DE VREESE

Eén november 1755 was een fatale dag voor Lissabon. Die dag werd de hoofdstad van Portugal opgeschrikt door een enorme aardbeving die naast de te betreuren grote materiële schade ook veel mensenlevens opeiste. Dit evenement in de geschiedenis was de aanleiding voor het opstellen van tal van wijsgerige, religieuze en natuurwetenschappelijke tractaten omtrent de zin van het menselijk leven en de goddelijke voorzienigheid. Elk van deze geschriften droegen bij tot een zekere mythevorming rond het gebeuren.

Bij het overzien van al die verschillende publicaties dringt zich slechts één vraag naar de voorgrond: vanwaar die grote belangstelling? Waarom was het Westen als het ware in de ban geslagen van de gesel van de aardbevingen? Het ligt in onze bedoeling in deze studie op bovengestelde vragen een sluitend antwoord te formuleren. We willen dan ook enerzijds een beeld schetsen van de nawerking die deze catastrofale aardbeving heeft gekend, en anderzijds willen we op zoek gaan naar het „waarom” van deze waarachtige vloedgolf van reacties. Bovendien bood deze studie de mogelijkheid om na te gaan in hoeverre de ideeën van de Verlichting reeds doorgedrongen waren in onze gebieden. Immers, de tragische draagkracht van de gebeurtenis, raakte eenieder op zo'n manier, dat men als het ware verplicht was een stelling in te nemen. Hierbij ging onze aandacht vooral naar de vraag: welke houding namen men aan tegenover de gebeurtenissen? Zag men God als aanleiding en eerste oorzaak of wenste men enkel een natuurwetenschappelijke verklaring aan te duiden?

Het onderzoek hebben we verricht binnen de toenmalige grenzen van de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. We waren genoodzaakt binnen deze grenzen te blijven, enerzijds omdat een gelijkaardig onderzoek voor onze buurlanden reeds

vroeger werd uitgevoerd¹, anderzijds om een oeverloze speurtocht te vermijden. Een limiet in de tijd hebben we nooit vooropgesteld. Hoelang immers zinderde de weerklink van een dergelijke gebeurtenis na in publicaties? Aldus besloten we om al die bronnen te weerhouden die het daglicht zagen vóór 1800. Uiteraard is deze tijdslijmiet louter arbitrair.

Het opsporen van de bronnen kunnen we vergelijken met het zoeken van de spreekwoordelijke speld in de hooiberg. Goede reperiatoria voor achttiende-eeuwse bronnen ontbreken zo goed als volledig voor onze gebieden. De gevolgde werkwijze die we eerder zouden willen bestempelen als een dwaaltocht op zoek naar de bronnen, dan als een systematische heuristiek, heeft desalniettemin een aantal tastbare resultaten opgeleverd. Aldus kunnen we een onderscheid maken tussen de beschrijvende geschriften, waaronder kranten en almanakken kunnen gerekend worden, en de meer wetenschappelijk en filosofisch gerichte tractaten².

Ons onderzoek valt uiteen in twee grote onderdelen. In een eerste hoofding wensten we aandacht te besteden aan de reacties in de beschrijvende pers. We slaagden erin om ons een beeld te vormen van hoe de Zuidnederlandse bevolking werd geïnformeerd over de droevige gebeurtenissen te Lissabon. We beperkten ons echter niet louter tot een analyse van de artikels over de aardbeving van Lissabon, maar verkozen ook een vergelijking te maken met de reacties die volgden op de aardbeving van Messina van 1783. Een kwantitatieve analyse van deze krantjes *avant-la-lettre* bracht relevante gegevens aan het licht.

Een tweede onderdeel wijdden we aan de meer geëngageerde geschriften. Aangezien de samenleving van het *Ancien Régime* in duidelijk onderscheiden standen was verdeeld, vonden we het raadzaam om elke groep van de maatschappij haar houding te laten bepalen tegenover de natuurramp. Geen enkele sociale klasse bleef onberoerd onder de wereldschokkende feiten³.

Bij wijze van besluit vergeleken we onze bevindingen met de resultaten van bovenvermelde studies. Dit liet ons toe een synthese op te bouwen in het ruimer kader van het Europese vasteland. Een algemeen beeld schetsen van de heersende mentaliteit in het Westen en meer bepaald in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik was dan ook de uiteindelijke bedoeling van deze studie.

1. W. LUETGERT, *Die Erschütterung des Optimismus durch das Erdbeben von Lissabon 1755*, — *Beiträge zur Forderung der christlichen Theologie*, 1901, dl. V, p. 1-59; B. RÖHRER, *Das Erdbeben von Lissabon in der französischen Literatur*, Heidelberg, 1933; T.D. KENDRICK, *The Lisbon Earthquake*, Londen, 1956; A. KEMMERER *Das Erdbeben von Lissabon in seiner Beziehung zum Problem des Uebels in der Welt*, Frankfurt, 1958; J.W. BUISMAN, *Bevend Nederland. De Republiek en de aardbeving van Lissabon*, Leiden, 1977.

2. Archivalia hebben we slechts in beperkte mate kunnen gebruiken.

3. De niet bestaande vierde stand of het gewone volk konden we wegens het bekende gebrek aan gegevens niet behandelen.

Een onderzoek naar de reeds bestaande opvattingen omtrent de aardbeving van Lissabon: Kan er sprake zijn van een breukvisie?

In vele algemene studies, handelend over de cultuurgeschiedenis van de achttiende eeuw, wordt de visie verkondigd dat de aardbeving in dat fatale jaar 1755, de aanzet is geweest tot de ineenstorting van het door de filosofen opgezette kaartenhuisje, dat God de beste van alle mogelijke werelden had geschapen. W. LUETGERT verkondigde als eerste de theorie van de breukvisie waarbij hij van oordeel was dat het euforisch optimisme plaats moest ruimen voor een melancholisch pessimisme, wat volgens hem het duidelijkst werd verwoord in VOLTAIRE'S *Poème sur le désastre de Lisbonne* (1756)⁴.

Ook de Engelse historicus T.D. KENDRICK en de Franse cultuurfilosoof P. HAZARD waren de mening toegedaan dat de natuurramp een einde heeft gemaakt aan het tijdperk van de glimlach⁵. De laatste auteur nuanceerde evenwel deze vrij rigoreuze tweedeling. Een dergelijke ommezwaai deed zich in de denkwereld nooit voor. De onderhevige structuren van een geestestroming waren het resultaat van een traag proces van verandering.

Niet iedereen nam vrede met deze vrij eenvoudige uitleg. De Duitse auteurs B. ROHRER en A. KEMMERER wilden aan de gebeurtenissen van de eerste november van 1755 op de toenmalige denkwereld, een voorbijgaande invloed toekennen. Het geloof in de vooruitgang, het fundamentele principe van de Verlichting kon men niet zomaar uit het zadel lichten. Daarvoor was het reeds te diep geworteld in de wereld van de ideeën.

De bekende filosoof B. RUSSELL stelde dat zowel optimisme als pessimisme blijvend ingang vonden⁶. De discussie die tussen J.J. ROUSSEAU en VOLTAIRE oplaaide naar aanleiding van de tegengestelde opvattingen over de al dan niet grote boosaardigheid van God, dwong de andere „philosophes” een keuze te maken tussen beide opties. VOLTAIRE was immers sterk ontgoocheld na de rampzalige gebeurtenissen te Lissabon. Enkele maanden later (februari 1756) schreef hij zijn *Poème sur le désastre de Lisbonne*. Hierin culmineerde zijn totale ontreddeering tot een uitgeschreeuwde wanhoopskreet.

J.J. ROUSSEAU formuleerde zijn antwoord hierop in een gedicht van augustus 1756⁷. In zijn *Lettre sur la Providence* bracht hij de bekende stelling naar voren dat niet de natuur slecht was, maar dat

4. W. LUETGERT, *o.c.*, p. 1-39.

5. T.D. KENDRICK, *o.c.*, p. 138-139; P. HAZARD, *Le problème du mal dans la conscience européenne du XVIII^e siècle*, - *Romanic Review*, dl. XXXII, 1942, p. 147-171.

6. B. RUSSELL, *Geschiedenis van de Westerse filosofie*, Den Haag, 1948, p. 186.

7. B. ROHRER, *o.c.*, p. 38.

mens door de cultuur bedorven was. Want hadden de inwoners van Lissabon geen metershoge huizen opgetrokken, hadden ze zich bovendien eerder zorgen gemaakt om hun eigen leven, dan om hun kostbare bezittingen, dan zouden er niet zoveel mensen door de omvallende muren verpletterd geweest zijn. Verder voegde hij er nog aan toe dat het menselijk leed niet opwoog tegen het algemeen goed dat in het bestaan vervat was.

Bovenstaande visie zag twee parallelle stromingen die zich los van elkaar een weg baanden. R. MAUZI⁸ daarentegen stelde dat het optimisme niet verdwenen was, doch dat er een karakterverandering was opgetreden. Waar het accent vroeger lag op het geloof in de menselijke mogelijkheden, zocht men na 1755 zijn toevlucht in een filosofie gericht op de kosmos en de natuur. Ook J. HUIZINGA⁹ komt tot eenzelfde conclusie in een poging om het natuur- en historiebeeld van de achttiende eeuw met elkaar te vergelijken. Nochtans merkte EHRARD op dat men niet zomaar de kosmos verheerlijkte. Vooral na 1750 waren er een aantal filosofen die de vermeende harmonieuze wereldorde in vraag stelden¹⁰.

N. HAMPSON¹¹ zag eveneens een verandering in het natuurbeeld. De limiet waarbij de atmosfeer duidelijk wijzigde, plaatste ook hij rond het midden van de achttiende eeuw. Men had niet langer de behoefte in wetenschappelijke geschriften te refereren naar God. Er was een vage teleurstelling over de bestaande wereldorde. De aardbeving van Lissabon werd door de auteur dan ook impliciet gezien als één van de oorzaken die leidde tot het ontstaan van de pre-romantiek, die rond deze periode te situeren valt. Door het verlies van de zekerheid betreffende een goede wereldorde, zou er een zekere stroming van het gevoel ontstaan zijn.

Tot hier een selectie uit de verschillende opvattingen rond de aardbeving van Lissabon. Alle stellingen stonden een tweedeling voor: van een euforisch optimisme, sloeg de stemming na de aardbeving over in een zekere teleurstelling. De meeste onderzoekers kenden aan de geschriften van VOLTAIRE een té grote invloed toe. De andere auteurs temperden deze vrij voorbarige visie door de aardbeving niet zozeer als oorzaak te beschouwen, als wel als een element dat de veranderde sensibeleit aan het licht bracht. Het was dus niet door de ramp dat er een verandering kwam in de

8. R. MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*, Parijs, 1965, p. 76-79.

9. J. HUIZINGA, *Natuurbeeld en historiebeeld in de 18e eeuw, - Verzamelde werken*, dl. IV, 1949, p. 354-359.

10. J. EHRARD, *L'idée de la nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, 2dln., Parijs, 1963, p. 791-792.

11. N. HAMPSON, *Histoire de la pensée européenne*. Dl. IV: *Le siècle des lumières*, Parijs, 1972, p. 71-77.

geestesstroming, doch door het feit dat er een zekere ommekeer was, werd er juist aan dit evenement grote aandacht geschonken.

*Analyse van de berichtgeving in de achttiende-eeuwse krantjes.*¹²

De eerste sporen die men van reacties op de aardbeving van Lissabon kon terugvinden dateren van rond de twintigste november. Deze vrij late doorsijpeling was vooral te wijten aan de totale verwarring die er heerste in het rampgebied zelf. Vanaf die datum kunnen we stellen dat de aardbeving in het brandpunt van de belangstelling kwam te staan en dit tot en met april 1756, om dan langzaam uit te deinen rond 1758.

Nochtans is een oordeel vellen over de berichtgeving in termen van veel of weinig aandacht pas mogelijk wanneer die reacties kunnen vergeleken worden met berichten die rond een andere gelijk-aardige ramp werden verspreid. Om een relevante vergelijking door te kunnen voeren was het nodig dat beide gevallen zoveel mogelijk aan dezelfde criteria beantwoorden. Onze keuze viel op de grote aardbeving die Zuid-Sicilië, en vooral de handelsstad Messina op 5 februari 1783, trof. Zowel de afstand die de berichten moesten afleggen om onze gebieden te bereiken, als de omvang van de ramp waren ongeveer gelijk.

Ook hier bleven de berichten over de aardbeving op Sicilië lang uit. Pas begin maart 1783 werden de droevige gebeurtenissen in onze streken bekend gemaakt. Een tijdlang kwamen er berichten door, doch deze verminderden vrij snel en hielden volledig op na september 1783.

Tabel 1 : De aardbeving van Lissabon.

<i>jaar</i>	<i>over de aardbeving</i>	<i>ter vergelijking</i>
1755	26,29 %	berichtgeving over
1756	2,03 %	Portugal in 1754 : 1,68 %
1757	0,67 %	
1758	0,41 %	

12. We hebben de volgende kranten gebruikt: *Gazette van Antwerpen*, *Gazette de Bruxelles*, *Gazette van Ghendt*, *Journal Encyclopédique*, *Le Clef du Cabinet des Princes*, *Journal Historique*, *Wekelijks nieuws Uyt Loven*, *L'esprit des journaux*, zowel voor 1756 als voor 1783.

Tabel 2 : De aardbeving van Messina.

jaar	over de aardbeving	ter vergelijking
1783	0,89 %	Berichtgeving over Sicilië in 1782 : 2,01 %

Uit deze cijfers die we getrokken hebben na analyse van de berichtgeving van de *Gazette van Ghendi*¹³, springt het relevante verschil onmiddellijk in het oog.

Het is niet alleen de taak van de historicus om een dergelijke vaststelling te doen, maar hij moet ook proberen een afdoende verklaring te vinden voor het verschijnsel. Vermoedelijk moeten we het antwoord op deze vraag zoeken in de voorstelling van Portugal en meer in het bijzonder van Lissabon in historische of beschrijvende encyclopediën of andere geleerde tractaten van voor de aardbeving van 1 november 1755. Welke opvattingen werden verkondigd over deze zuiderse streken of met andere woorden, hoe was de doorsneeburger geïnformeerd over deze landstreek ?

Met bijna triomfantelijke bewoordingen werd de pracht en praal van Portugal en van de rijke en welvarende stad Lissabon bezongen. Telkens weer legde men de nadruk op de onvolprezen schoonheid van de stad, die zich net zoals het eeuwige Rome uitstrekte op zeven heuvels in de vorm van een amphitheater. Een hemelsblauwe lucht, een zachte en aangename sfeer, goede temperaturen, heerlijk water, vruchten in overvloed, watervallen en prachtige tuinen maakten van de stad een paradijselijk oord.

Het is de facto dus niet zo verwonderlijk dat, wanneer de stad tot een ruïne werd gebracht, de publieke opinie tot in haar voegen werd geschokt. De stad Messina had helemaal niet zo'n reputatie. Vermoedelijk moeten we dus bij de glorieuze roem en eer van Lissabon de reden zoeken voor de grote aandacht. Een ander element dat misschien in zekere mate heeft bijgedragen tot de grote belangstelling is het feit dat Lissabon de geschiedenis doorging met de epitheta „de noodlottige” en „de ongelukkige”. Door de overmoedige ontdekkingstochten van de vijftiende en zestiende eeuw zou het Portugese volk het noodlot uitgedaagd hebben. De opvatting dat er een vloek boven Portugal hing werd bevestigd door de zieltogende aftakeling van het eens zo grote wereldrijk in de achttiende eeuw. De aardbeving was dan ook voor sommige auteurs het overduidelijke bewijs dat er een noodlottige fataliteit rustte op het land¹⁴.

13. We verkozen deze krant aan een kwantitatieve analyse te onderwerpen omdat ze ons het typevoorbeeld leek van wat een doorsneekrant aan de lezer bood.

14. P. HAZARD, *Esquisse d'une histoire tragique du Portugal devant l'opinion publique du dix-huitième siècle*, - *Revue de la littérature comparée*, 18e jrg., nr. 16, 1938, p. 59-68.

De houding van de sociale groepen uit de achttiende-eeuwse maatschappij tegenover de aardbeving van Lissabon.

In de vorige paragraaf hielden we ons uitsluitend bezig met de analyse van hoe de feiten in de beschrijvende pers werden voorgesteld. In een nu volgende hoofding zullen we de houding van elk van de sociale geledingen van de maatschappij onderzoeken.

Als eerste sociale klasse wordt de geestelijkheid behandeld. Voor dit onderdeel beschikken we over een drietal tractaatjes van de hand van geestelijken die elk hun specifieke visie verduidelijkten over het fenomeen aardbevingen in het algemeen. Twee ervan werden waarschijnlijk neergeschreven in het licht van de gebeurtenissen van 1 november 1755. Ze zijn van de hand van J. VANDER CRUYCEN (1642-1703)¹⁵, cisterciënzermonnik van Waarschoot, M.G. VAN DER BUECKEN (1700-1759)¹⁶ plebaan van de St. Pieterskerk te Leuven en later voorzitter van het *Collegium Trilingue* en F.X. DE FELLER (1735-1802), een jezuïet, bekend om zijn felle strijd tegen de ideeën van de Verlichting¹⁷.

Het kleine tractaatje van J. VANDER CRUYCEN zouden we als vrij liberaal kunnen typeren. Ondanks het feit dat hij er nogal verouderde visies op na hield in verband met de structuur van de aarde en de zeestromingen, kunnen we toch zeggen dat hij tegenover het probleem van de theodicee toch wel lossere opvattingen had, hoewel de auteur ons toch wel in de onzekerheid laat. Enerzijds legde hij de nadruk op het feit dat God aardbevingen over de wereld had gezonden ter bestrijding van het kwaad en anderzijds gaf hij ook te kennen dat natuurrampen niet altijd plaatsgrepen om het kwaad in de wereld te straffen. Mogen we veronderstellen dat hij worstelde met het probleem van het kwaad in de wereld? Had deze geestelijke ook reeds opgemerkt dat het grootste leed niet altijd te beurt viel aan de mensen die de meeste zonden begingen? Of moeten we zijn aarzeling toeschrijven aan zijn zin voor gematigdheid die door gans het tractaatje doorschemert? Vermoedelijk ligt de oplossing ergens tussen de twee veronderstellingen in¹⁸.

15. J. VANDER CRUYCEN, *Verhandeling van de aardbevingen, die oyt in den weirelt geschiet sijn tot den 18 september 1692. Behelsende hunnen hoorspronck, voortteekenen, eygendommen, en schroomlijken verwoestingen*. Oudenaarde, 1756.

16. M.G. VAN DER BUECKEN, *Korte verhandeling van de aerdbevingen tot bekeeringe van de Sondaeren en de Volberdinge der rechtveirdigen*, Leuven, 1756.

17. F.X. DE FELLER, *Observation des phénomènes naturelles. Entretien d'un philosophe et d'un théologien sur les tremblemens de de terre*, Luik, 1777, p. 227-255.

18. J. VANDER CRUYCEN schreef zijn tractaatje voor het eerst in 1692 neer. Naar aanleiding van de gebeurtenissen te Lissabon werd het geschrift opnieuw uitgegeven door twee verschillende uitgevers. D. VANDERMEERSCH, *Audenaerdsche drukpers 1479-1830*, Oudenaarde, 1864, p. 60-61.

De auteur M.G. VAN DER BUECKEN had een totaal andere bedoeling voor het opstellen van zijn geschrift. Zoals de titel van zijn tractaatje het vermeldt¹⁹ was het hem er alleen om doen de zondaren te bekeren. Hij wenste al het ware „de vrees des heeren” overal te verkondigen. Vanaf de eerste bladzijden van het tractaatje legde hij een onmiddellijk verband tussen zonde en lijden: „*De ondankbare, sondige mens moet gestraft worden, opdat ze zich tot de Almachtige zouden bekeren!*” De aardbeving was enkel een middel om het gewone volk schrik aan te jagen. Op het einde van zijn geschrift vermeldde hij een aantal devote oefeningen die de gelovige moesten beschermen voor, tijdens en na de aardbeving. Aldus kunnen we zeggen dat dit theologisch pamflet volledig thuishoort in de categorie van de vrome en devote volksliteratuur van de achttiende eeuw.

De bekende wijsgeer P. RICOEUR noemde in zijn werk *Finitude et culpabilité* dit verband tussen zonde en lijden een typische geloofsattitude van primitieve volkeren, vandaar dus de term „primitief-ethische visie”²⁰. Bij de bovenvermelde auteur kunnen we ontegensprekelijk deze visie terugvinden:

„*Daarom is het noodigh, dat wij, die door de Aerdbevingen gewaerschouwt zijn van de goddelijke gramschap, waer-nemen desen tijdt tot Penitentie, op dat misschien niet al te haestelijk de vraecke des Heeren op ons valt*”²¹.

Ook bij DE FELLER klinkt bovenvermelde visie overal door. Deze Jezuïet die fanatiek de oude katholieke waarden probeerde te verdedigen tegen de nieuwe ideeën van de Verlichting stelde zijn tractaatje op in de voor hem typische dialogovorm. Deze literaire vorm werd door DE FELLER graag aangewend omdat hij zich helemaal kon meten met zijn antagonist. Hij liet de tegenpartij juist die theorieën uiteenzetten waarop hij een gepast antwoord kon formuleren²².

In vlijmscherpe bewoordingen trok hij van leer tegen de nieuwe ideeën van de Verlichting. Het fenomeen aardbevingen werd door de verlichte „philosophes” afgedaan als een natuurverschijnsel zonder meer. God kwam volgens hen niet tussen. Een verband tussen zonde en lijden wees men volledig af²³. DE FELLER hield het bij de traditionele visie: de primitief-ethische visie beschouwde hij als de enig aanvaardbare verklaring voor het natuurfenomeen.

19. Zie hoger p.

20. P. RICOEUR, *Finitude et culpabilité*, dl. 2: *La symbolique du mal*, Parijs, 1960, p. 38-39.

21. M.G. VAN DER BUECKEN, *o.c.*, p. 35.

22. Art. *Feller F.X. de*, - *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVI, 1967, p. 931-944.

23. Deze visie noemt men „fysico-theologisch” en was gangbaar in de kringen van de Verlichting.

Naast deze pseudo-wetenschappelijke tractaatjes konden we ook beschikken over tal van bisschoppelijke mandementen die werden uitgevaardigd ter gelegenheid van de biddagen. Deze gebedsmomenten werden georganiseerd naar aanleiding van de aardbeving van Lissabon²⁴. Enerzijds wenste men bescherming af te smeken voor het dreigend onheil en anderzijds lag het ook in de bedoeling om door gebed de begane zonden uit te boeten. De herderlijke brieven propageerden dan ook stuk voor stuk de primitief-ethische visie.

Uit de getuigenissen die we konden terugvinden in plaatselijke kroniekjes bleek dat de toeloop van de bevolking voor deze biddagen groot was²⁵. Het causaal verband tussen zonde en lijden werd dus door de gelovige bevolking grif aanvaard. Hoewel er in het religieuze leven rond het midden van de achttiende eeuw zeker nog geen verval te bespeuren viel en het als normaal te beschouwen was dat de bevolking de oproep beantwoordde, moeten we ook rekening houden met een algemene angstpsychose. Niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik, maar ook in gans Europa werden de mensen naar de kerken gedreven²⁶.

Wanneer we nu alles samenbundelen dan kunnen we voorlopig besluiten dat de geestelijkheid de primitief-ethische visie alom verkondigde. Voor hen bestond er geen twijfel over de causale band tussen zonde en lijden.

De burgerij, een tweede niet onbelangrijke geleding van de maatschappij, waarvan het belang en invloed in crescendo verliep naarmate de achttiende eeuw vorderde, wordt in de nu volgende geleding behandeld. Aangezien deze bevolkingsgroep meer heterogeen was samengesteld, viel het te verwachten dat we bij hen meer gedifferentieerde opvattingen zouden terugvinden. Meer dan de geestelijken hield de burgerij zich bezig met het uitdenken van wetenschappelijke verklaringen. De oorzaak van de aardbevingen was rond het midden van de achttiende eeuw nog totaal onbekend. Vandaar dat we in tal van wetenschappelijke artikels, theo-

24. Deze herderlijke brieven vonden we terug in de volgende archieven: Aartsbisschoppelijk archief Mechelen, niet geïnventariseerd archief, *herderlijke aanplakbrieven*, 7-1-1756; Bisschoppelijk archief Brugge, nr. Y 63, *Handelingen van W. Delvaux*, 18-1-1745 tot 7-10-1761, p. 116-117; Bisschoppelijk archief Gent, *Acta Episcopatus*, Sem. 32, 15-1-1756; Rijksarchief Gent, nr. K8871, *Gedrukte herderlijke brieven*, 23-2-1756; Rijksarchief Luik, *Placards imprimés*, 1744-1772, nr. 001606 A; nr. 001602 A; nr. 001596 A; 001598A; Kathedraal archief Antwerpen, nr. CE, 115, *Mandata Epsicoporum*, 5-2-1756.

25. Universiteitsbibliotheek Gent, ms. G 12404, *Journal d'un bourgeois de Gand*; Stadsarchief Mechelen, EE, *Kronijken en Jaerboeken*, XV en nr. XIX.

26. Naast de georganiseerde biddagen werden in alle grote steden door de plaatselijke magistraten alle wereldlijk plezier verboden. Ook de verkleedpartijen die ter gelegenheid van carnaval werden opgezet, werden op straf van boete verboden. Stadsarchief Mechelen, EE, *Kronijken en Jaerboeken*, nr. XIX.

riëen konden terugvinden, die allen uitblonken in onwaarschijnlijkheid²⁷.

In die wetenschappelijke geschriften kon men heel duidelijk de tweestrijd opmerken die rond het midden van de achttiende eeuw werd uitgestreden. Enerzijds was er de verlichte visie die vooral verkondigd werd in de *Journal Encyclopédique*, bolwerk van de vernieuwde ideeën onder leiding van P. ROUSSEAU²⁸. Het geloof in Gods werkende hand werd er onverbiddelijk afgedaan als kinderlijke vroomheid. Alleen een wetenschappelijke uitleg kon een sluitend antwoord geven op de gebeurtenissen van Lissabon.

Anderzijds was er ook de traditioneel katholieke visie. De burgerij zag een ontegensprekelijk verband tussen de zondigheid van de mens en het kwaad in de wereld. We kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat vooral de primitief-ethische visie de bovenhand bleef houden. Hierbij moeten we wel toevoegen dat dit oordeel gebaseerd is op een relatief klein aantal bronnen.

Naast deze meer wetenschappelijke geschriften konden we ook tal van filosofische en zelfs lyrische ontboezemingen terugvinden. De enige vraag die men probeerde te beantwoorden was: in hoeverre is God verantwoordelijk voor de rampzalige aardbeving en in welke mate had de mens hieraan schuld?²⁹ Ook hier overwoog de primitief ethische visie, hoewel ze telkens op een andere manier tot uiting werd gebracht. Sommige auteurs staken een verwijtende vinger uit naar het zondige volk van Lissabon en Portugal³⁰, anderen spaarden zichzelf niet³¹. Ook de eschatologische gedachte dook enkele malen op.

27. N. DE BEAUMONT, *Calendrier historique, astrologique et hydrographique à l'usage des savans*, Brussel, 1758; *Journal historique, géographique et physique de tous les tremblemens de terre*, s.l., 1756; G. RAPIN, *Le tableau des calamités ou description exacte et fidèle de l'extinction de Lisbonne*, Luik, 1756; *La vraie et fidèle relation des Tremblemens de terre de Lisbonne*, Antwerpen, 1756; de boekbesprekingen in de *Journal Encyclopédique*, Avril, 1756, I, iii, p. 15-32; Fevrier, 1757, III, i, p. 72-75; Fevrier, 1756, I, i, p. 66-68; Mai, 1756, III, iii, p. 19-30; Mai, 1756, IV, i, p. 3-16.

28. De *Journal Encyclopédique*, opgericht door P. ROUSSEAU, was de spreekbuis bij uitstek van de verlichte ideeën. De krant werd uitgegeven te Luik, dat geografisch zeer goed gelegen was om de draaischijf te worden van waaruit de verlichte invloeden konden verspreid worden. E. BAECKE, *Journal Encyclopédique (1756-1759). Voorbode van de Aufklärung in onze gewesten*, Leuven, 1973, p. 16-17.

29. Stadsarchief Brussel, nr. 2738, *Fragments littéraires folkloriques XVIIIe siècle*, p. 136; G. RAPIN, o.c., Luik, 1756; *La vraie et fidèle relation...*, Antwerpen, 1756; J. VANDER CRUYCEN, o.c. aanvulling bij de oorspronkelijke uitgave, Oudenaarde, 1756; ID, o.c., Gent, 1756.

30. De thematiek dat Lissabon haar straf had verdiend, kon men vooral in de protestants gerichte bronnen terug vinden. Immers Lissabon was de stad waar volgens hen de vervloekte inquisitie was gevestigd. Het feit dat God dit gebouw niet had gespaard was voor hen het bewijs dat de Almachtige niet akkoord ging met de praktijken van de katholieken. J.W. BUISMAN, o.c., Leiden, 1977.

31. G. RAPIN, o.c., p. 78.

Niet iedereen nam deze vrij gemakkelijke houding aan. Zij die invloeden hadden ondergaan van de kritische geest van de Verlichting, stelden zich heel wat vragen. De traditionele bewijzen leken hen als het ware uit de handen geslagen. Ook hier speelde de *Journal Encyclopédique* de voornaamste rol. In deze periodiek werd het reeds boven vermelde gedicht van VOLTAIRE *Poème sur le désastre de Lisbonne* afgedrukt. Het is de Franse filosoof die zijn totale ontreddering, zijn blasfemische en provocerende versregels neerschrijft nadat hij de vreselijke nieuwsberichten heeft opgevangen over de gebeurtenissen te Lissabon. Hij viel het *Tout-est-bien*-systeem in alle heftigheid aan, doch hij stelde geen enkel andere theorie in de plaats. Zijn houding werd door niemand van de andere „philosophes” nagevolgd³².

Besluit

Terugblikkend op de afgelegde wegen kunnen we nu de sprong wagen naar de historische synthese. Elk opgezet onderzoek kan slechts aanspraak maken op de benaming „wetenschappelijk” wanneer elke invalshoek is afgetast en belicht. Nochtans moet men steeds goed voor ogen houden dat elke historicus de vastgeboeide slaaf is van de historische documenten en dat die in hoge mate bepalen welke aspecten al dan niet behandeld kunnen worden. Voor ons studieobject was dit zeker het geval.

Van bij het begin van ons onderzoek stelden we enkele vragen voorop, waarvan de eerste luidde : waarom kregen de gebeurtenissen van Lissabon zo'n grote aandacht ? Het probleem dat ook andere historici fascineerde, hebben we benaderd via de beschrijvende pers. Vooral de vergelijkende analyse tussen de aardbeving van Lissabon (1755) en de aardbeving van Messina (1783) brachten enkele relevante gegevens aan het licht. De aardbeving van Messina kreeg slechts zeer geringe aandacht toebedeeld in vergelijking met die van Lissabon. We meenden dat we de verklaring hiervoor moesten zoeken in het feit dat Portugal en Lissabon algemeen bekend stond als een paradijselijk oord, waar men een gelukkig leven leidde. Het feit dat deze prachtige stad in enkele luttele momenten werd verwoest, verhoogde nog de tragische draagkracht van de gebeurtenis. De mensen stelden zich de prangende vraag : waarom juist Lissabon, waarom deze prachtige vesting ? Is het toeval, noodlot of goddelijke wilsbeschikking ? Door de natuurramp kwam het probleem van het kwaad in de wereld, een filosofische

32. *Journal Encyclopédique*, Avril, 1756, I, iii, p. 72.

vraagstelling die gedurende de ganse achttiende eeuw als een schim door de geschriften dwaalde, terug op de voorgrond.

In de volgende geleding gingen we na hoe elk van de bevolkingsgroepen een plausibel antwoord formuleerde op bovengestelde vragen. Iedereen werd als het ware verplicht om een stelling in te nemen. Door de tragiek van de gebeurtenis kon men niet aan truisvogelpolitiek doen. Op die manier was een aardbeving met grote materiële en menselijke verliezen een ideale barometer om de gangbare ideeën in de denkwereld te meten en om na te gaan in hoeverre het gedachtengoed van de Verlichting in onze gebieden was doorgedrongen. Greep men een theologische verklaring aan of stond men een seculier-wetenschappelijke visie voor?

Zowel bij de geestelijken als bij de burgerij overwoog de primitief-ethische visie. Alleen in de *Journal Encyclopédique* werd de seculiere visie verkondigd: dat juist Lissabon werd getroffen door een aardbeving was louter toe te schrijven aan het noodlot. Slechts één wanhoopskreet konden we opvangen vanuit die hoek, namelijk van VOLTAIRE. In vlijmscherpe bewoordingen werd de natuurramp in al haar tragiek verwoord.

Uiteraard reageerde men niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden op de aardbeving. Ook in onze buurlanden toonde men een geschokte belangstelling. Voor elk van deze streken werd reeds vroeger naar de reacties gepeild. De religieuze opvattingen omtrent de aardbeving kregen overal grote aandacht. De geestelijken lieten hun stem duidelijk horen, nadat ze een lange periode waren doodgezwegen door de „philosophes”. De primitief-ethische visie primeerde bij deze bevolkingsgroep.

Bij de burgerij was bovenvermelde visie niet meer zodanig in opgang. Vooral in Duitsland, Engeland en Frankrijk was men er meer en meer van overtuigd geraakt dat men de uiteindelijke oorzaak van het natuurverschijnsel moest zoeken in de natuur en niet bij God. Een zekere secularisatie was dus zeker voelbaar. Voor de Republiek Nederland lag de situatie ongeveer zoals bij ons.

Wanneer we nu onze resultaten globaal vergelijken met die bevindingen in andere studies, dan vallen zowel de parallellen als de discontinuïteiten op. Het meest relevante verschil is dat de meer kritische gedachtenstroming van de Verlichting zo goed als niet doorgedrongen was in de door ons onderzochte gebieden, met uitzondering van het prinsbisdom Luik. Deze vaststelling geldt enkel voor de actieve produktie van cultuurgoederen die we aan de hand van ons studieobject hebben onderzocht. Immers de werken van de verlichte denkers drongen ook door in onze gebieden. Een passieve opname was dus zekere aanwezig. Het actief opnemen van deze vernieuwde ideeën in het gedachtengoed moet men vermoec-

delijk toeschrijven aan het grote succes van de contra-reformatie in de zestiende en zeventiende eeuw. De katholieke godsdienst drukte een bijna onuitwistbare stempel op alle geledingen van de maatschappij. Het zal nog duren tot de jaren tachtig alvorens de Verlichting een echte greep zal krijgen op onze landstreken.